

MƏRKƏZİ VƏ ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ DİNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ TOLERANTLIQ

Aytən Xanlarova

<https://orcid.org/0009-0005-3383-257X>

Xülasə. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini müxtəliflik və tolerantlıq tarixi, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında formalaşmış mühüm ictimai fenomendir. Bu region tarixən müxtəlif dinlərin və konfessiyaların — xristianlığın katolik, pravoslav və protestant qollarının, eləcə də yəhudilik və islamın — yanaşı mövcud olduğu coğrafi məkan kimi tanınır. Avstriya, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və Baltik ölkələri kimi dövlətlərdə dini mənzərə tarixi köklərə, miqrasiya proseslərinə və siyasi dəyişikliklərə bağlı olaraq fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Sovet dövrü və kommunist idarəçiliyi bir çox Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini institutların fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, dinin ictimai rolu zəiflədilmişdir. Lakin 1990-cı illərdən sonra demokratik islahatların genişlənməsi ilə dini azadlıqların bərpası və dini icmaların yenidən fəallaşması müşahidə olunmuşdur. Bu proseslər dini müxtəlifliyin artmasına, həmçinin, tolerantlıq siyasətlərinin formalaşmasına təkan vermişdir. Müasir dövrdə Avropa İttifaqının insan hüquqları, vicdan və din azadlığı prinsipləri region ölkələrində tolerantlıq mədəniyyətinin güclənməsinə mühüm töhfə verir. Eyni zamanda miqrasiya, multikulturalizm və qloballaşma dini müxtəlifliyi daha da genişləndirərək yeni çağırışlar və imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, bəzi ölkələrdə dini ayrışkınlıq, radikalizm və etnik-dini gərginliklər mövcud olaraq qalır ki, bu da davamlı dialoq, maarifləndirmə və inklüziv siyasətlərin vacibliyini artırır. Nəticə etibarilə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini müxtəliflik və tolerantlıq demokratik inkişafın, sosial sabitliyin və mədəni harmoniyanın mühüm şərti kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Mərkəzi və Şərqi Avropa, dini müxtəliflik, dini tolerantlıq, multikulturalizm, din azadlığı, vicdan azadlığı, dini plüralizm, konfessiyalararası dialoq

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-poçt: khanlarova@yahoo.com

Daxil oldu: 11 aprel 2026; Qəbul edildi: 17 iyul 2026; Onlayn dərc edildi: 30 sentyabr 2026

RELIGIOUS DIVERSITY AND TOLERANCE IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Ayten Khanlarova

<https://orcid.org/0009-0005-3383-257X>

Abstract. Religious diversity and tolerance in Central and Eastern European countries are important social phenomena shaped by historical, political and cultural factors. This region is historically known as a geographical space where different religions and confessions — Catholic, Orthodox and Protestant branches of Christianity, as well as Judaism and Islam — coexist. In countries such as Austria, Poland, the Czech Republic, Slovakia, Hungary, Romania, Bulgaria and the Baltic states, the religious landscape exhibits different characteristics due to historical roots, migration processes and political changes. The Soviet era and communist rule restricted the activities of religious institutions in many Central and Eastern European countries and weakened the public role of religion. However, with the expansion of democratic reforms after the 1990s, religious freedoms were restored and religious communities became more active. These processes gave rise to an increase in religious diversity, as well as the formation of policies of tolerance.

In modern times, the principles of human rights, freedom of conscience and religion of the European Union make a significant contribution to strengthening the culture of tolerance in the countries of the region. At the same time, migration, multiculturalism and globalization create new challenges and opportunities by further expanding religious diversity.

At the same time, religious discrimination, radicalism and ethno-religious tensions persist in some countries, which increases the importance of continuous dialogue, education and inclusive policies. As a result, religious diversity and tolerance in the countries of Central and Eastern Europe are considered an important condition for democratic development, social stability and cultural harmony.

Keywords: *Central and Eastern Europe, religious diversity, religious tolerance, multiculturalism, freedom of religion, freedom of conscience, religious pluralism, interfaith dialogue*

Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

E-mail: khanlarova@yahoo.com

Received: 11 April 2026; Accepted: 17 July 2026; Published online: 30 September 2026

Giriş

Müasir qlobal dünyada dini müxtəliflik və tolerantlıq ictimai sabitliyin, sosial integrasiyanın və demokratik dəyərlərin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan əsas amillərdən biri hesab olunur. Xüsusilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini plüralizmin artması tarixi transformasiyalar, siyasi dəyişikliklər, miqrasiya prosesləri və Avropa integrasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu region uzun əsrlər boyu müxtəlif dinlərin və konfessiyaların — katoliklik, pravoslavlıq, protestantlıq, yəhudilik və islamın — yanaşı mövcud olduğu mürəkkəb dini-mədəni mühit formalaşdırmışdır. Tarixi imperiyalar, milli dövlətlərin təşəkkülü, müharibələr və ideoloji rejimlər dini həyatın strukturuna təsir göstərərək bugünkü müxtəlifliyin əsaslarını yaratmışdır (Pew Research Center, 2017, p. 43).

XX əsrin ikinci yarısında kommunist rejimlərin hökm sürdüyü Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dinin ictimai rolu məhdudlaşdırılmış, dini institutlar dövlət nəzarəti altına alınmışdır. Lakin 1990-cı illərdən sonra baş verən demokratik transformasiyalar dini azadlıqların bərpasına, konfessiyaların fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə və dini kimliyin yenidən güclənməsinə şərait yaratmışdır. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqına integrasiya prosesi insan hüquqları, vicdan azadlığı və tolerantlıq prinsiplərinin gücləndirilməsinə təkan vermiş, dini müxtəlifliyin daha açıq və hüquqi müstəvidə tanınmasına səbəb olmuşdur (UNESCO, 1995, p. 44).

Son onilliklərdə region ölkələrində miqrasiya axınlarının artması, qloballaşma və multikultural dəyərlərin yayılması dini plüralizmin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Yeni dini icmaların formalaşması, fərqli inanclara malik sosial qrupların cəmiyyətə integrasiyası tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşıma məsələlərini daha aktual etmişdir. Bu kontekstdə sosial integrasiya yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, eyni zamanda, ictimai şüurun, təhsil sisteminin, media və vətəndaş cəmiyyətinin tolerantlıq mədəniyyətini təşviq etməsi ilə mümkün olur. Dini tolerantlıq cəmiyyətdə qarşıdurmaların qarşısının alınması, sosial harmoniya və mədəni müxtəlifliyin qorunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (European Values Study, 2020, p. 37).

Bununla belə, dini müxtəlifliyin artması bəzən sosial gərginliklər, stereotiplər, ksenofobiya və radikalizm riskləri ilə müşayiət oluna bilər. Bəzi ölkələrdə dini azlıqlara qarşı ayrı-seçkilik hallarının mövcudluğu, populist siyasi diskursların güclənməsi və dini kimliyin siyasi alətə çevrilməsi tolerantlığın institusional əsaslarını zəiflədə bilər. Bu səbəbdən Mərkəzi və Şərqi Avropa

kontekstində dini müxtəliflik və tolerantlıq məsələlərinin elmi əsaslarla araşdırılması, mövcud problemlərin müəyyənləşdirilməsi və effektiv sosial-siyasi mexanizmlərin təklif edilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir (OSCE / ODIHR, 2014, p. 37).

Cədvəl 1. Dini tolerantlıq üzrə əsas nəzəri yanaşmalar

Nəzəri yanaşma	Əsas nümayəndə/ mənbə	Əsas ideya	Dini tolerantlığa töhfəsi
UNESCO tolerantlıq konsepsiyası	UNESCO (1995)	Tolerantlıq insan hüquqları, sülh və sosial ədalətin əsas şərtidir	Dini fərqlərə hörmət və bərabər hüquqların təşviqi
Kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi	Habermas (1996)	Dialog və rəşional müzakirə ictimai konsensus yaradır	Dinlərarası anlaşma və ictimai harmoniyanın gücləndirilməsi
Tanınma siyasəti nəzəriyyəsi	Taylor (1994)	Kimliklərin tanınması sosial bərabərliyi təmin edir	Dini icmaların legitimliyinin artırılması
Liberal tolerantlıq modeli	Rawls (1993)	Dövlət neytrallığı və fərdi azadlıqlar əsasdır	Din azadlığının hüquqi təminatı
Multikulturalizm nəzəriyyəsi	Kymlicka (1995)	Azlıq hüquqlarının qorunması vacibdir	Dini azlıqların sosial müdafiəsi
İnterkulturalizm yanaşması	Cantle (2012)	Aktiv mədəni və dini qarşılıqlı əlaqə təşviq olunur	İnteqrasiya və sosial uyğunlaşmanın gücləndirilməsi
Sosial ədalət və harmoniya modeli	Sen (2009)	Sosial bərabərlik tolerantlığın əsasını təşkil edir	Müxtəlif dini qruplar arasında sabitliyin qorunması

Mənbə: UNESCO, 1995.

Cədvəl 1-də dini tolerantlıq anlayışının formalaşmasına təsir göstərən əsas nəzəri yanaşmaları sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edir və onların konseptual fərqlərini müqayisə etməyə imkan yaradır. Cədvəldə tolerantlığın hüquqi, fəlsəfi, sosial və mədəni aspektlərini əhatə edən müxtəlif nəzəri modellər yer alır. UNESCO-nun tolerantlıq konsepsiyası tolerantlığı insan hüquqlarının qorunması və sülhün təmin edilməsi kontekstində izah edərək beynəlxalq normativ baza formalaşdırır. Habermasın kommunikativ fəaliyyət nəzəriyyəsi tolerantlığı ictimai dialog və qarşılıqlı anlaşma mexanizmi kimi təqdim edərək dinlərarası münasibətlərin demokratik əsaslarını vurğulayır. Taylorun tanınma siyasəti isə dini və mədəni kimliklərin ictimai tanınmasının sosial bərabərlik və inklüzivlik üçün vacib olduğunu əsaslandırır (European Union Agency for Fundamental Rights, 2018, p. 65).

Rawls və Kymlicka kimi müəlliflərin liberal və multikultural yanaşmaları dini tolerantlığı fərdi azadlıqların və azlıq hüquqlarının qorunması prizmasından şərh edir. İnterkulturalizm modeli isə yalnız yanaşı mövcudluğu deyil, müxtəlif dini icmalar arasında aktiv qarşılıqlı əlaqə və inteqrasiyanı təşviq edir. Amartya Senin sosial ədalət modeli tolerantlığı sosial imkan bərabərliyi və ədalətli cəmiyyət quruculuğu ilə əlaqələndirir. Cədvəl göstərir ki, dini tolerantlıq tək bir nəzəri yanaşma ilə izah olunmur, əksinə, hüquqi normalar, ictimai dialog, kimlik siyasəti və sosial ədalət mexanizmlərinin sintezi əsasında formalaşır. Bu yanaşmalar Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini müxtəlifliyin idarə olunması və tolerantlıq siyasətinin elmi əsaslandırılması üçün mühüm nəzəri baza yaradır (Taylor, 1994, p. 36).

Mərkəzi Avropa ölkələrində dini müxtəliflik tarixi inkişaf, konfessional irs, siyasi transformasiyalar və müasir sosial proseslərin təsiri ilə formalaşmış mürəkkəb və çoxşaxəli bir fenomendir. Polşa, Çexiya, Slovakiya və Macarıstan kimi ölkələrdə dini strukturun əsasını xristianlığın müxtəlif qolları

təşkil etsə də, hər bir ölkənin tarixi dini tərkibi, katolik və protestant nisbəti, dövlət – din münasibətləri və tolerantlıq səviyyəsi fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir.

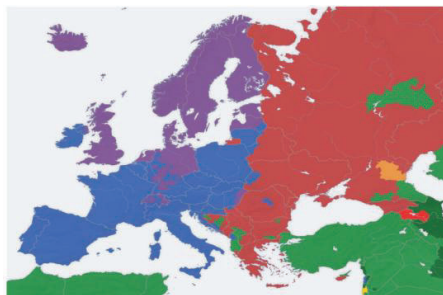
Polşada dini strukturun əsasını Roma-katolik kilsəsi təşkil edir və əhalinin böyük əksəriyyəti katolikdir. Katoliklik yalnız dini kimlik deyil, eyni zamanda, milli və mədəni identikliyin mühüm elementi kimi çıxış edir. Tarixi baxımdan Polşada katolik kilsəsi milli müqavimət, mədəni davamlılıq və siyasi mübarizə proseslərində mühüm rol oynamışdır. Protestant və digər dini icmalar say baxımından azlıq təşkil etsə də, hüquqi baxımdan fəaliyyət göstərmək imkanına malikdir. Dövlət – din münasibətləri formal olaraq dünyəvi model üzərində qurulsa da, kilsənin ictimai-siyasi təsiri hələ də nəzərəcarpacaq səviyyədədir. Tolerantlıq səviyyəsi ümumilikdə sabit olsa da, bəzi sosial qruplara və dini azlıqlara münasibətdə konservativ meyillər və stereotiplər müşahidə oluna bilər (Kymlicka, 1995, p. 38).

Cexiyada dini mənzərə daha sekulyar xarakter daşıyır və Avropanın ən dünyəvi ölkələrindən biri hesab olunur. Tarixi olaraq katoliklik əsas din olsa da, Hussit hərəkatı və protestant ənənələri dini strukturun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə əhalinin böyük bir hissəsi özünü qeyri-dindar və ya dini baxımdan neytral hesab edir. Katolik və protestant icmalar mövcud olsa da, onların ictimai təsiri məhduddur. Dövlət – din münasibətləri ciddi dünyəvilik prinsipləri üzərində qurulmuş, dini institutların siyasi proseslərə müdaxiləsi minimal səviyyədə saxlanılmışdır. Bu kontekstdə tolerantlıq səviyyəsi nisbətən yüksəkdir və fərqli dini və dünyagörüşlü qrupların dinc yanaşı mövcudluğu təmin edilir.

Slovakiyada dini struktur əsasən katolik üstünlüyü ilə xarakterizə olunur, lakin protestant icmaların da tarixi və institusional mövcudluğu diqqətəlayiqdir. Katolik–protestant nisbəti tarixi Reformasiya dövründən formalaşmış və bu nisbət dini-mədəni müxtəlifliyin qorunmasında rol oynamışdır. Dövlət – din münasibətləri hüquqi baxımdan balanslı model üzərində qurulmuş, dini azadlıqlar konstitusional səviyyədə təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, dini dəyərlərin sosial və mədəni mühitə təsiri davam etməkdədir. Tolerantlıq səviyyəsi ümumilikdə müsbət qiymətləndirilsə də, bəzi hallarda dini və etnik fərqliliklərə qarşı ehtiyatlı və konservativ yanaşmalar müşahidə oluna bilər (Modood, 2013, p. 77).

Macarıstanda dini struktur tarixi olaraq katolik və protestant konfessiyalarının yanaşı mövcudluğu ilə səciyyələnir. Protestantlığın, xüsusilə Calvinist ənənənin ölkənin dini-mədəni inkişafında mühüm yeri olmuşdur. Bu, katolik-protestant nisbətinin regionun digər ölkələri ilə müqayisədə daha balanslı olmasına şərait yaratmışdır. Dövlət – din münasibətləri formal olaraq dünyəvi prinsiplərə əsaslanırsa da, son illərdə dini və milli dəyərlərin siyasi diskursda daha aktiv istifadə olunması müşahidə edilir. Tolerantlıq səviyyəsi əsasən sabit olsa da, miqrasiya, millətçilik və dini kimliklə bağlı debatlar müəyyən sosial gərginliklər yarada bilər (Casanova, 2011, p. 55).

Şəkil 1. Avropada dini konfessiyaların coğrafi paylanması (Mərkəzi Avropa üzrə vurğu ilə)

Mənbə: Europe religion map - 1950. (2006, 26 march).

https://commons.wikimedia.org/wiki/File%3AEurope_religion_map_%281950%29.png

Şəkil 1-də xəritə Avropa qitəsində əsas dini konfessiyaların — katoliklik, protestantlıq, pravoslavlıq və islamın coğrafi paylanmasını vizual şəkildə nümayiş etdirir və xüsusilə Mərkəzi Avropa ölkələrində dini strukturun regional xüsusiyyətlərini aydın göstərir. Xəritədə rəng kodları vasitəsilə müxtəlif konfessiyaların üstünlük təşkil etdiyi ərazilər fərqləndirilmişdir. Polşa və Slovakiya əsasən katolik ənənənin dominant olduğu ölkələr kimi göstərilir ki, bu da tarixi dini irsin və milli kimliyin güclü təsiri ilə bağlıdır.

Macarıstan ərazisində katolik və protestant icmaların balanslı paylanması müşahidə olunur ki, bu da ölkənin Reformasiya dövründən gələn dini müxtəlifliyini əks etdirir. Çexiya isə yüksək sekulyarlaşma səviyyəsi və dini bağlılığın zəifliyi ilə seçilir, bu da onu regionun digər ölkələrindən fərqləndirir. Xəritə eyni zamanda Mərkəzi Avropanın Qərbi Avropada protestant ənənələri, Şərqi Avropada pravoslavlıq və Cənub-Şərqi Avropada islam təsiri ilə sərhədləndiyini göstərərək dini təsir zonalarının tarixi formalaşmasını ortaya qoyur. Bu vizual material Mərkəzi Avropada dini müxtəlifliyin tarixi köklərini, konfessional balansı və tolerantlıq mühitinin formalaşmasına təsir edən amilləri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə imkan verir.

Şərqi Avropa ölkələrində dini müxtəliflik tarixi, etnik, siyasi və mədəni amillərin təsiri altında formalaşmış mürəkkəb bir sosial-dini mənzərəni əks etdirir. Rumıniya, Bolqarıstan, Ukrayna və Moldova kimi ölkələrdə dini strukturun əsasını pravoslav xristianlıq təşkil edir və bu konfessiya yalnız dini deyil, eyni zamanda milli kimliyin, mədəni ənənələrin və ictimai dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, regionda katolik, protestant, islam və yəhudi icmaları da mövcuddur ki, bu da dini plüralizmin müəyyən səviyyədə qorunmasına şərait yaradır.

Rumıniyada pravoslav kilsəsi əhalinin böyük əksəriyyətini birləşdirən əsas dini institutdur və cəmiyyətin mədəni həyatında güclü mövqeyə malikdir. Tarixi baxımdan Rumıniya Pravoslav Kilsəsi milli dövlətçilik, mədəni irs və ictimai həmrəyliyin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, ölkədə katolik, protestant və digər dini azlıqlar hüquqi baxımdan tanınır və dini fəaliyyətlərini həyata keçirə bilirlər. Dövlət – din münasibətləri formal olaraq dünyəvi prinsiplərə əsaslansa da, pravoslav kilsəsinin ictimai və simvolik təsiri yüksək olaraq qalır. Sosial tolerantlıq ümumilikdə qənaətbəxş səviyyədədir, lakin bəzi regionlarda dini və etnik azlıqlara münasibətdə ehtiyatlı yanaşmalar müşahidə oluna bilər (Norris & Inglehart, 2011, p. 66).

Bolqarıstanda da pravoslavlıq dominant din olaraq qalır və Bolqar Pravoslav Kilsəsi tarixi-mədəni kimliyin əsas dayaqlarından biri hesab olunur. Eyni zamanda, ölkədə müsəlman azlığı (xüsusilə türk və pomak icmaları), eləcə də katolik və protestant qruplar mövcuddur. Azlıqların dini hüquqları qanunvericilik səviyyəsində tanınsa da, praktikada sosial inteqrasiya və bərabər imkanlarla bağlı müəyyən problemlər qalmaqdadır. Dövlət siyasəti dini müxtəlifliyi rəsmi şəkildə qəbul etsə də, milli və dini identiklik məsələləri bəzən siyasi diskursda həssas mövzuya çevrilir. Sosial tolerantlıq ümumi baxımdan sabitdir, lakin miqrasiya, millətçilik və sosial-iqtisadi bərabərsizlik müəyyən gərginliklər yarada bilər.

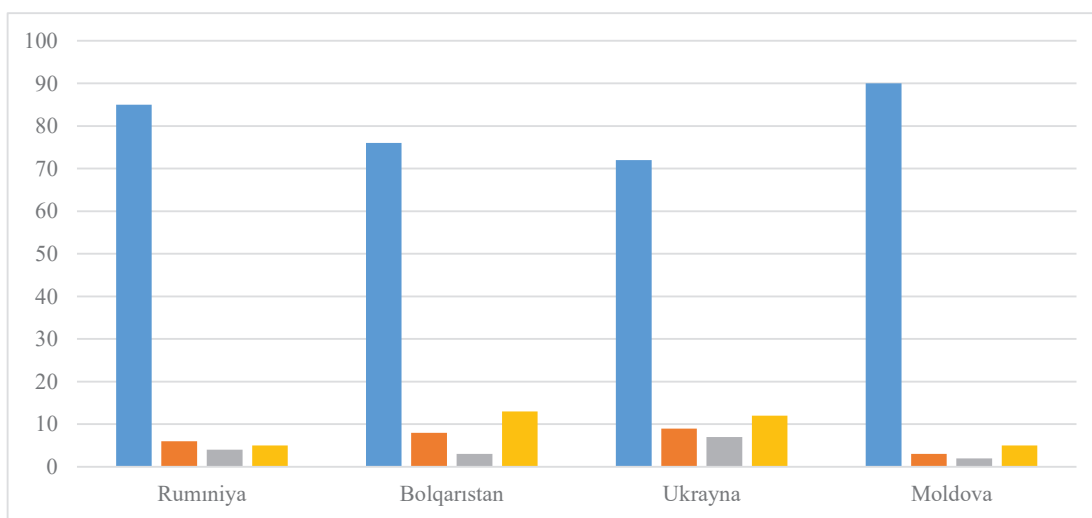
Ukraynada dini müxtəliflik daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Pravoslavlıq ölkədə əsas din olsa da, bir neçə pravoslav yurisdiksiyanın mövcudluğu dini mühitdə institusional parçalanmaya səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, Ukraynada yunan-katolik, Roma-katolik, protestant və yəhudi icmaları da fəaliyyət göstərir. Son illərdə siyasi münaqişələr və geosiyasi proseslər dini institutların rolunu və təsirini daha da aktuallaşdırmışdır. Dövlət siyasəti formal olaraq din azadlığını təmin edir və dini icmaların fəaliyyətinə hüquqi zəmin yaradır. Bununla belə, dini kimliyin milli və siyasi identikliklə kəsişməsi bəzi hallarda sosial gərginlik və tolerantlıq problemləri doğura bilər. Buna baxmayaraq, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti tolerantlıq mədəniyyətinin gücləndirilməsinə töhfə verir.

Moldovada dini struktur əsasən pravoslavlıq üzərində qurulmuşdur və kilsə ictimai həyatın mühüm aktorlarından biri olaraq çıxış edir. Eyni zamanda, katolik, protestant və digər dini azlıqlar ölkənin dini mənzərəsinin tərkib hissəsidir. Moldova cəmiyyətində dini dəyərlər sosial norma və ənənələrlə sıx bağlıdır. Dövlət – din münasibətləri hüquqi baxımdan balanslaşdırılmış şəkildə tənzimlənə də, bəzi hallarda dini institutların siyasi və ictimai proseslərə təsiri müzakirə mövzusunə çevrilir. Sosial tolerantlıq ümumilikdə mövcud olsa da, iqtisadi çətinliklər, miqrasiya və siyasi qeyri-sabitlik dini və sosial münasibətlərdə həssaslıq yarada bilər.

Şərqi Avropada pravoslavlığın dominantlığı regionun dini kimliyini müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir və ictimai şüurun, milli ideologiyanın və mədəni ənənələrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, azlıqların dini hüquqları region ölkələrinin demokratik inkişaf səviyyəsinin mühüm göstəricisi hesab olunur. Hüquqi mexanizmlərin mövcudluğuna baxmayaraq, praktikada sosial qəbul, bərabər imkanlar və inteqrasiya sahəsində müəyyən problemlər qalmaqdadır (Grzymala-Busse, 2012, p. 33).

Dövlət siyasəti ümumilikdə dini azadlığın qorunmasına yönəlsə də, bəzi hallarda dominant dinin üstün mövqeyi digər dini icmaların sosial təsir imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu baxımdan inklüziv hüquqi mexanizmlərin gücləndirilməsi, dinlərarası dialoqun təşviqi və maarifləndirmə tədbirlərinin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Şərqi Avropada dini müxtəliflik pravoslav ənənəsinin üstünlüyü fonunda formalaşsa da, regionda tolerantlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, dini azlıqların hüquqlarının daha effektiv qorunması və dövlət – din münasibətlərinin balanslaşdırılması demokratik sabitlik və sosial harmoniya üçün mühüm şərt kimi çıxış edir. Bu ölkələrin təcrübəsi dini müxtəlifliyin idarə olunması və tolerantlığın inkişafı baxımından əhəmiyyətli müqayisəli elmi baza təqdim edir.

Qrafik 1. Şərqi Avropa ölkələrində dinlər üzrə pay bölgüsü

Mənbə: Pew Research Center, 2017.

Qrafik 1-də Rumıniya, Bolqarıstan, Ukrayna və Moldovada əsas dini konfessiyaların – pravoslav, katolik, protestant və digər dini qrupların – faiz nisbətini müqayisəli şəkildə əks etdirir. Vizual nəticələr Şərqi Avropada pravoslavlığın dominant dini mövqeyə malik olduğunu açıq şəkildə göstərir. Xüsusilə Moldova və Rumıniyada pravoslav əhalinin payı ən yüksək səviyyədədir, bu isə regionun tarixi-mədəni və dini irsi ilə birbaşa bağlıdır. Bolqarıstan və Ukraynada isə pravoslavlıq üstün mövqedə qalsa da, katolik və protestant icmaların daha nəzərəcarpacaq paya malik olması

dini müxtəlifliyin nisbətən yüksək olduğunu göstərir. Diaqram eyni zamanda dini azlıqların mövcudluğunu və plüralist dini mühitin formalaşmasını nümayiş etdirir. Bu, dövlətlərin din azadlığı siyasəti, azlıqların hüquqi statusu və sosial tolerantlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm analitik baza yaradır. Qrafik göstərir ki, Şərqi Avropada dini struktur pravoslav mərkəzli model üzərində qurulsa da, dini müxtəliflik və konfessiyalararası balans regionun sosial integrasiyası və tolerantlıq siyasəti üçün əhəmiyyətli amil olaraq qalır.

Dini tolerantlıq siyasətləri və hüquqi çərçivə Avropa məkanında insan hüquqlarının qorunması, sosial sabitliyin təmin edilməsi və müxtəlif dini icmalar arasında harmoniyanın saxlanılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Avropa ölkələrində dini azadlıq və tolerantlıq prinsipləri beynəlxalq hüquqi sənədlər, regional standartlar və milli qanunvericilik mexanizmləri əsasında formalaşdırılır. Bu çərçivə fərdin vicdan azadlığının qorunmasına, dini ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasına və dini müxtəlifliyin hüquqi baxımdan tanınmasına xidmət edir.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası dini azadlıq sahəsində əsas beynəlxalq hüquqi sənədlərdən biri hesab olunur. Konvensiyanın 9-cu maddəsində hər bir şəxsin din və vicdan azadlığı, dini etiqadını sərbəst ifadə etmək, ibadət etmək və dini ayinləri yerinə yetirmək hüququ təsbit edilir. Bu norma yalnız dini inancın qorunmasını deyil, eyni zamanda, dövlətlərin dini sahədə neytral və qeyri-diskriminativ siyasət yürütməsini tələb edir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ dini azadlıqların müdafiəsində mühüm rol oynayaraq üzv dövlətlərin tolerantlıq siyasətlərinə hüquqi istiqamət verir. Dini azadlıq qanunları Avropa ölkələrində milli hüquq sistemlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu qanunlar dini icmaların qeydiyyatı, fəaliyyəti, mülkiyyət hüquqları, təhsil və ibadət imkanlarını hüquqi baxımdan tənzimləyir. Bir çox ölkələrdə dini icmaların dövlət qarşısında bərabər hüquqlara malik olması, dini ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi və fərdi dini hüquqların qorunması qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdur. Bununla yanaşı, bəzi dövlətlərdə tarixi dominant kilsələrə müəyyən simvolik və institusional üstünlüklər verilsə də, bu hallar ümumi tolerantlıq prinsiplərini formal olaraq pozmamalıdır.

Avropa Şurasının standartları dini tolerantlığın təşviqində mühüm normativ baza yaradır. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən qətnamələr, tövsiyələr və strategiyalar üzv ölkələrdə dinlərarası dialoqun inkişafı, dini nifrət nitqinə qarşı mübarizə, təhsil sistemində tolerantlıq dəyərlərinin təşviqi və azlıqların hüquqlarının qorunması kimi məsələləri ön plana çıxarır. Bu standartlar dövlətlərin yalnız hüquqi deyil, eyni zamanda, sosial və mədəni siyasətlərində tolerantlıq yanaşmasının gücləndirilməsinə xidmət edir.

Milli hüquqi mexanizmlər dini tolerantlığın praktik tətbiqində əsas rol oynayır. Dövlətlərin konstitusiyalarında din azadlığı, vicdan hüququ və dini ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi fundamental hüquqlar sırasında yer alır. Bir sıra ölkələrdə dövlət – din münasibətlərini tənzimləyən xüsusi qanunlar, dini icmalarla əməkdaşlıq mexanizmləri, antidiskriminasiya siyasətləri və insan hüquqları üzrə ombudsman institutları fəaliyyət göstərir. Bu mexanizmlər dini zəmində mümkün münaqişələrin qarşısının alınmasına, hüquqi müdafiənin təmin edilməsinə və tolerant ictimai mühitin gücləndirilməsinə yönəlmişdir (Fox, 2015, p. 3).

Hüquqi mexanizmlərin mövcudluğu tolerantlığın tam təmin edilməsi üçün kifayət etmir. Hüquqi normaların effektiv icrası, məhkəmə sisteminin müstəqilliyi, hüquqi maarifləndirmə və vətəndaş cəmiyyətinin fəal iştirakı dini tolerantlığın real həyatda möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. Bəzi Avropa ölkələrində miqrasiya, radikalizm, populist siyasi diskurslar və dini kimliklə bağlı mübahisələr hüquqi çərçivənin tətbiqində əlavə çağırışlar yaradır.

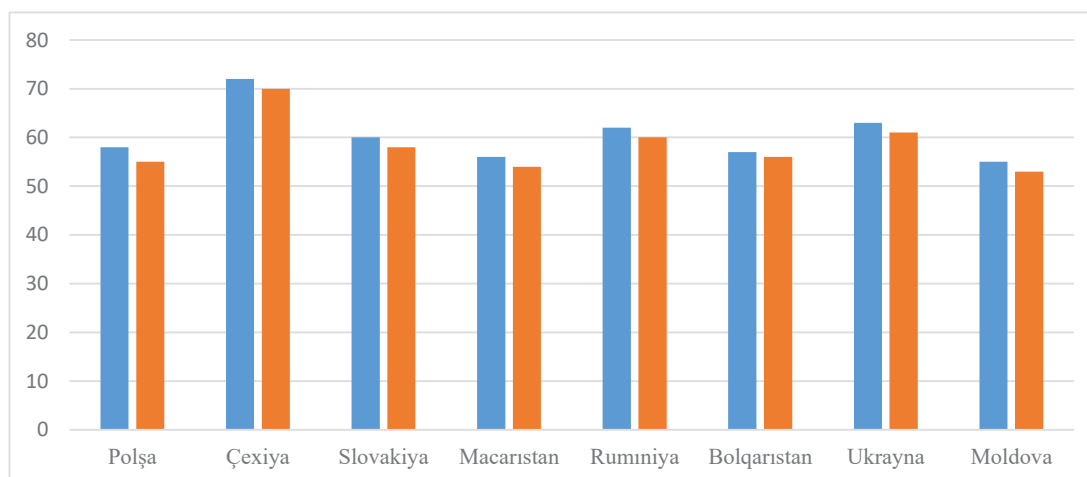
Cədvəl 2. Ölkələr üzrə dini azadlıq qanunlarının müqayisəsi

Ölkə	Hüquqi əsas		Dövlət–din modeli	Dini azlıqların hüquqları	Ümumi tolerantlıq səviyyəsi
Polşa	Konstitusiya, Azadlığı Qanunu	Din	Qismən kilsə təsirli dünyəvi model	Hüquqi tanınma mövcuddur	Orta
Çexiya	Konstitusiya		Sərt dünyəvilik	Tam bərabərlik təmin olunur	Yüksək
Macarıstan	Konstitusiya, Təşkilatlar Qanunu	Dini	Dövlət nəzarətli model	Qismən məhdudiyyətlər var	Orta
Rumıniya	Konstitusiya, Azadlığı Qanunu	Din	Pravoslav dominant model	Hüquqi təminat mövcuddur	Orta
Ukrayna	Konstitusiya, Azadlığı Qanunu	Vicdan	Plüralist model	Hüquqi təminat mövcuddur	Orta–Yüksək

Mənbə: Council of Europe, 2021.

Cədvəl 2-də seçilmiş Avropa ölkələrində – Polşa, Çexiya, Macarıstan, Rumıniya və Ukraynada – dini azadlığın hüquqi tənzimlənmə mexanizmlərini müqayisəli şəkildə əks etdirir. Cədvəldə hər bir ölkə üzrə dini azadlığın konstitusion və qanunvericilik əsasları, dövlət – din münasibətlərinin modeli, dini azlıqların hüquqi statusu və ümumi tolerantlıq səviyyəsi sistemləşdirilmişdir. Məlumatlar göstərir ki, Çexiya sərt dünyəvilik modelinə əsaslanan hüquqi sistemə malik olmaqla dini icmalar arasında bərabərliyin daha yüksək səviyyədə təmin edildiyi ölkələrdən biridir. Polşa və Rumıniyada tarixi və mədəni faktorların təsiri nəticəsində dominant dini institutların ictimai təsiri daha güclü olaraq qalır, lakin dini azlıqların hüquqları qanunvericiliklə qorunur. Macarıstanda dini təşkilatların hüquqi statusu dövlət nəzarət mexanizmləri ilə daha sıx tənzimlənilir ki, bu da bəzi dini icmalar üçün institusional məhdudiyyətlər yarada bilər. Ukrayna isə plüralist dövlət – din modeli ilə seçilərək müxtəlif dini icmaların hüquqi fəaliyyətinə nisbətən daha geniş imkanlar təqdim edir.

Qrafik 2. Avropa ölkələrində dini tolerantlıq indekslərinin müqayisəsi (EVS və Pew əsasında)

Mənbə: European Values Study (EVS). (2020).

Qrafik 2-də Polşa, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Ukrayna və Moldova üzrə dini tolerantlıq səviyyəsini EVS (European Values Study) və Pew Research Center indeksləri əsasında müqayisəli şəkildə təqdim edir. Göstəricilər dini fərqlərə münasibət, azlıqların qəbul

səviyyəsi və dinlərarası dözümlülük kimi meyarlar üzrə formalaşdırılmış indekslərdən götürülmüşdür. Vizual nəticələr göstərir ki, Çexiya və Ukrayna nisbi olaraq daha yüksək tolerantlıq səviyyəsinə malik ölkələr sırasında yer alır ki, bu da bu ölkələrdə sekulyarlaşma dərəcəsinin yüksək olması və plüralist ictimai mühitin mövcudluğu ilə əlaqələndirilə bilər. Polşa, Macarıstan və Moldova kimi ölkələrdə isə tolerantlıq indekslərinin daha aşağı səviyyədə olması dini-millî identikliyin güclü olması, konservativ sosial dəyərlər və tarixi-konfessional dominantlıq ilə izah oluna bilər. Qrafik həm də göstərir ki, EVS və Pew indeksləri arasında ümumi uyğunluq mövcuddur, lakin metodoloji fərqlərə görə bəzi ölkələr üzrə göstəricilər arasında cüzi fərqlər müşahidə olunur. Bu müqayisə dini tolerantlığın yalnız hüquqi mexanizmlərlə deyil, eyni zamanda, ictimai şəüür, təhsil səviyyəsi, media diskursu və dövlət siyasəti ilə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Müzakirə

Mərkəzi və Şərqi Avropa regionları dini müxtəliflik, dövlət siyasəti və sosial tolerantlıq baxımından oxşar tarixi köklərə malik olsa da, müasir inkişaf səviyyəsinə görə müəyyən fərqlər nümayiş etdirir. Mərkəzi Avropa ölkələrində sekulyarlaşma meyli daha güclü, dövlət – din münasibətləri isə daha neytral və balanslıdır. Bu regionda dini müxtəliflik daha çox plüralist və hüquqi çərçivə ilə qorunan model üzərində qurulmuşdur.

Şərqi Avropada isə pravoslavlığın dominantlığı dini strukturun əsasını təşkil edir və dini institutların ictimai təsiri daha güclü olaraq qalır. Dövlət siyasətləri formal olaraq din azadlığını tanısa da, praktikada dominant konfessiyaların təsiri daha nəzərəcarpacaqdır. Sosial tolerantlıq göstəriciləri Mərkəzi Avropaya nisbətən bir qədər aşağı olmaqla yanaşı, dini azlıqların inteqrasiyası sahəsində əlavə çağırışlar mövcuddur (Verkuyten, 2014, p. 33).

İnstitusional yanaşmalar baxımından Mərkəzi Avropa ölkələri Avropa standartlarına daha yüksək uyğunluq, müstəqil hüquqi mexanizmlər və dinlərarası dialoq platformaları ilə seçilir. Şərqi Avropada isə institusional mexanizmlər mövcud olsa da, onların effektivliyi ölkədən-ölkəyə fərqlənir.

Cədvəl 3. Mərkəzi və Şərqi Avropa üzrə regional müqayisə

Göstərici	Mərkəzi Avropa	Şərqi Avropa
Dini müxtəlifliyin səviyyəsi	Orta–Yüksək	Orta
Dominant dini struktur	Katolik–Protestant balans	Pravoslav dominantlığı
Dövlət–din münasibətləri	Daha sekulyar və neytral	Dominant din təsirli
Sosial tolerantlıq göstəricisi	Yüksək	Orta
Dini azlıqların hüquqları	Güclü hüquqi təminat	Hüquqi təminat var, praktik məhdudiyyətlər
İnstitusional mexanizmlər	İnkişaf etmiş	Qismən inkişaf etmiş

Mənbə: Pew Research Center, 2017.

Cədvəl 3-də Mərkəzi və Şərqi Avropada dini müxtəliflik, dövlət – din münasibətləri, sosial tolerantlıq və institusional yanaşmaların əsas fərqlərini müqayisəli şəkildə göstərir. Nəticələrə görə, Mərkəzi Avropada sekulyarlaşma səviyyəsi daha yüksək, dövlət siyasəti isə daha neytral və balanslı xarakter daşıyır ki, bu da dini plüralizmin daha stabil formalaşmasına şərait yaradır. Şərqi Avropada isə pravoslavlığın dominant mövqeyi dini institutların ictimai təsirini gücləndirir və bu amil bəzən

dini azlıqların integrasiyası və tolerantlıq səviyyəsinə təsir göstərə bilir. Ümumilikdə, Mərkəzi Avropada institusional mexanizmlər daha inkişaf etmiş, Şərqi Avropada isə bu mexanizmlərin tətbiq effektivliyi ölkələr üzrə dəyişkəndir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində dini müxtəlifliyin, tolerantlıq səviyyəsinin və dövlət – din münasibətlərinin formalaşma xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə təhlil etməyə imkan vermişdir. Araşdırma göstərir ki, hər iki region tarixi, mədəni və siyasi baxımdan oxşar köklərə malik olsa da, dini strukturun təşkili, sosial tolerantlıq göstəriciləri və institusional yanaşmalar baxımından müəyyən fərqlər mövcuddur.

Mərkəzi Avropa ölkələrində sekulyarlaşma səviyyəsinin daha yüksək olması, dövlət – din münasibətlərinin əsasən neytral və hüquqi balans üzərində qurulması dini plüralizmin daha stabil və davamlı şəkildə inkişafına şərait yaratmışdır. Bu regionda dini müxtəliflik hüquqi mexanizmlər, insan hüquqları institutları və dinlərarası dialoq platformaları vasitəsilə daha effektiv şəkildə tənzimlənir.

Şərqi Avropada isə pravoslavlığın dominantlığı dini institutların ictimai və mədəni təsirini gücləndirmiş, bu da bəzi hallarda dini azlıqların integrasiyası və sosial tolerantlıq səviyyəsinə təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, region ölkələrində dini azadlıqların hüquqi əsasları mövcud olsa da, onların praktik tətbiqi və institusional effektivliyi ölkədən-ölkəyə fərqlənir.

Tədqiqat həmçinin göstərir ki, dini tolerantlığın gücləndirilməsi yalnız hüquqi çərçivələrlə deyil, eyni zamanda sosial münasibətlər, təhsil sistemi, media mühiti və gənclərin dəyərlər sistemi ilə sıx bağlıdır. Dinlərarası dialoqun təşviqi, maarifləndirmə proqramlarının genişləndirilməsi və inklüziv dövlət siyasətlərinin tətbiqi tolerantlıq səviyyəsinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Ümumilikdə, nəticə etibarilə qeyd etmək olar ki, dini müxtəlifliyin effektiv idarə olunması və tolerantlığın inkişafı demokratik sabitliyin, sosial harmoniyanın və multikultural cəmiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindən biridir. Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hüquqi mexanizmlərlə yanaşı institusional islahatlar, ictimai dialoq və mədəni qarşılıqlı anlaşıma davamlı tolerant cəmiyyətin qurulması üçün vacibdir. Bu baxımdan tədqiqatın nəticələri gələcək elmi araşdırmalar və praktiki siyasət formalaşdırılması üçün əhəmiyyətli nəzəri və tətbiqi baza yaradır.

Ədəbiyyat

- Berger, P. L. (Ed.). (2014). *The desecularization of the world*. Eerdmans.
- Davie, G. (2007). *Religion in modern Europe: A memory mutates*. Oxford University Press.
- European Values Study. (2020). *EVS Trend File 1981–2017*. <https://europeanvaluesstudy.eu>
- European Union Agency for Fundamental Rights. (2018). *Experiences and perceptions of antisemitism*. <https://fra.europa.eu/>
- European Commission. (2020). *Report on discrimination in the EU*. <https://ec.europa.eu/>
- Casanova, J. (2011). *Public religions in the modern world*. University of Chicago Press.
- Council of Europe. (2021). *Freedom of religion and belief—Legal standards*. <https://www.coe.int/>
- Fox, J. (2015). Political secularism, religion, and the state. *Cambridge Review of International Affairs*, 28(4), 646–664. <https://doi.org/10.1080/09557571.2014.994876>
- Foner, N., & Alba, R. (2008). Immigrant religion in the US and Western Europe. *International Migration Review*, 42(2), 360–392. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2008.00125.x>

- Grzymala-Busse, A. (2012). Why comparative politics should take religion seriously. *Annual Review of Political Science*, 15, 421–442. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-033110-130442>
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: Contributions to a discourse theory of law and democracy*. MIT Press.
- Helbling, M. (2014). Opposing Muslims and the Muslim headscarf in Western Europe. *European Sociological Review*, 30(2), 242–257. <https://doi.org/10.1093/esr/jct038>
- Koopmans, R. (2013). Multiculturalism and immigration. *Annual Review of Sociology*, 39, 147–169. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071312-145630>
- OSCE / ODIHR. (2014). *Guidelines on the legal personality of religious or belief communities*. <https://www.osce.org/odihr/>
- Pew Research Center. (2017). *Religious belief and national belonging in Central and Eastern Europe*. Washington, DC. <https://www.pewresearch.org/religion/2017/05/10/religious-belief-and-national-belonging-in-central-and-eastern-europe/>
- Pew Research Center. (2021). *Faith in Europe: Religion and society*. <https://www.pewresearch.org/>
- Rawls, J. (1993). *Political liberalism*. Columbia University Press.
- Rydgren, J. (2018). The radical right: An introduction. *Polity Press*.
- Sen, A. (2009). *The idea of justice*. Harvard University Press.
- Taylor, C. (1994). *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton University Press.
- UNESCO. (1995). *Declaration of principles on tolerance*. Paris. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000111830>
- UNESCO. (2019). *Promoting freedom of religion or belief*. <https://unesdoc.unesco.org/>
- Verkuyten, M. (2014). Identity and cultural diversity: What social psychology can teach us. *European Psychologist*, 19(1), 1–14. <https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000185>
- Wimmer, A. (2013). *Ethnic boundary making: Institutions, power, networks*. Oxford University Press.